

KIRGIZ TÜRKÇESİNİN DİYALEKTLER ÜZERİNE

Aysel BAYTOK*

ÖZET

Bir dilin tarihî, sosyal ve kültürel nedenlerle, değişik bölgelerde ya da ülkelerde, zamanla ses yapısı, ekil yapısı ve söz varlığı bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarına lehçe (diyalekt) denir. Kırgız Türkçesinin Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (çkilik) olmak üzere üç büyük diyalekti vardır. Bunların içinde de aızlar yer alır. Kırgız diyalektleri arasında ses, ekil, söz varlığı ve anlam bakımından önemli farklılıklar vardır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, Diyalekt, Kuzey Diyalekti, Güneydoğu Diyalekti, Güneybatı (çkilik) Diyalekti.

ON THE DIALECTS OF KIRGHIZ TURKISH

ABSTRACT

A variety of language that is distinguished from other varieties in time by its use in different regions or countries with considerable differences in terms of phonology, morphology and vocabulary because of historical, social and cultural reasons is called dialect. Kirghiz Turkish has three dialects namely North, Southeast and Southwest (Ichkilik) dialects and these also include some local dialects. There are significant differences among Kirghiz dialects in terms of phoneme, morpheme, vocabulary and semantics.

Keywords: Kirghiz Turkish, Dialect, North Dialect, Southeast Dialect, Southwest (Ichkilik) Dialect.

1. Giriş

Her dilin bir tarihi vardır. Dilin tarihi onu kullanan toplumun tarihiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle araştırmalarını yaparken dilbilimciler tarihçilerden, tarihçiler de dil bilimcilerden faydalanırlar. Çünkü dil ve toplum tarihine ait en gizli bilgiler diyalektlerde saklanmıştır. Diyalektler çoğu zaman edebî dilde rastlanmayan, fakat dil için önemli olan olayları, yapıları korumuştur. Bunları ortaya çıkarmakla diyalektoloji ilmi dilin ve halkın tarihini açıklamaya yardımcı olur. Yine diyalektler edebî dilin ekillenimini, gelişim sürecinin, geçirdiği aşamaların açıklanmasında temel, hatta tek kaynaktır. Diyalektoloji kelimelerin çeşitliliğinin, ek ve köklerin farklılığının, seslerin farklı ekillerdeki gelişimlerinin zaman ve mekâna göre derinlemesine anlaşılmasını sağlayan araçtır.

Diyalektler sadece dilin gelişiminin anlaşılmasına hizmet etmezler. Bunun dışında onlar, örneğin folklorik, edebî ve tarihî metinleri anlamada, dil özelliklerini ortaya çıkarmada da en büyük yardımcıdır. Çünkü pek çok yazar eserinde kendi diyalekt özelliklerini kullanmıştır. Diyalekt araştırmaları yine arkeoloji, coğrafya, halk bilimi, etnoğrafya vb. bilimlerin için de en önemli kaynaklardan biridir.

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli – TÜRK YE, E-posta: ayselbaytok@gmail.com.

Her bir edebî dil diyalektlerden oluşur. Diyalektler bazı farklılıkları olsa da edebî dilden tamamen bağımsızdır ve onunla iç içe ve ondan daha zengindir. Bu itibarla günlük hayattaki teknolojik gelişmeler sonucunda dilde sık sık ihtiyaç duyulan yeni kelimeler için de ilk başvurulan kaynak yine diyalektlerdir.

2. Diyalekt

Hem Türkiye’de hem de Türk dünyasında dil bilgisi terimleri konusunda bir karmaşadır. Bu karmaşa *diyalekt* (lehçe) terimi için de geçerlidir. Bu nedenle Kırgız Türkçesinin diyalektlerine geçmeden önce bu konuya değinmek yerinde olacaktır. TDK tarafından hazırlanan Türkçe Sözlük’te¹ *diyalekt* terimi *lehçe* sözcüğü ile karıştırılmıştır. Ergin² *lehçeyi* “Bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrımlar gösteren kolları.” şeklinde tanımlarken, “bir dilin bilinen tarihi seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve ekil ayrımları gösteren kolları, bir kavmin ayrı kabilelerinin birbirinden farklı konuları”na *ive*, “ive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kolları, bir memleketin çeşitli bölge ve ehirlilerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuları”na da *aız* adını vermiştir. Ergin örneğin Çuvaşça ve Yakutçayı Türkçenin lehçeleri; Kırgız, Kazak, Özbek, Anadolu, Türkmen Türkçelerini Türkçenin *iveleri*; İstanbul, Karadeniz, Konya konumları ekollerini de Türkiye Türkçesinin *aızları* olarak kabul eder.

Korkmaz³ *diyalekt* kavramını olarak verdiği *lehçeyi* “Bir dilin tarihî, siyasî, sosyal ve kültürel nedenlerle de ikiye bölünmüş, zamanla ses yapısı, ekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her biri.” şeklinde tanımlamış ve Anadolu, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen lehçelerini örnek olarak vermiştir. Korkmaz⁴ *aız* terimini de “Bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de ekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konum biçimleri.” şeklinde açıklamıştır. Korkmaz *aızlara* örnek olarak Türkiye Türkçesinin İstanbul *aızı*, Rumeli *aızı*, Aydın *aızı*, Konya *aızı* gibi *aızlarını* vermiştir.

Vardar⁵ *diyalekt* terimini *lehçe* terimine göndermiş, *lehçeyi* de “Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekinsel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dilbilgisi ve sözlük açılarından ayrılmış biçimi.” şeklinde tanımlamıştır. Örnek olarak da Özbek lehçesi ve Azeri lehçesinin Türk lehçelerinden olduğunu belirtmiştir.

Banguo lu⁶ *lehçe* terimi konusunda onları şöyle söyler: “... Ya ayan diller de daha ileri dallanmaya doğru giderler. Çoğul olduğunca farklı konum çeşitlerine ayrılmış bulunurlar. Bir dilin bu türlü bölünmelerine *lehçe* (dialecte) deriz. Batı Türkçesinin Anadolu, Azeri, Türkmen vb. lehçeleri gibi. Bunlar da daha küçük konum farkları ile *aızlara* bölünmüş olabilirler. Anadolu lehçesinin Rumeli, Karaman, Aydın, Harput vb. *aızları* gibi.”

Aksan⁷ *lehçe* terimini “Bir dilin de ikiye ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan de ikiye biçimi.” şeklinde tanımlar. Buna göre Aksan Azerbaycan, Türkiye, Kazak, Tatar, Uygur Türkçelerini Türk dilinin lehçeleri olarak kabul eder. Aksan *aız* terimini de “Aynı *lehçe* içinde, daha küçük yerleşim bölgelerine özgü olan ve daha küçük ayrımlara dayanan

¹ Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 386.

² M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 2000, s. 10.

³ Z. Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 153.

⁴ Korkmaz, *age.*, s. 11-12.

⁵ B. Vardar, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul 2002, s. 142.

⁶ T. Banguo lu, Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara 1990, s. 11.

⁷ D. Aksan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, C. 1, Ankara 2000, s. 141.

konu ma biçimi.” diye tanımlar. Bunun için de Anadolu’nun çe itli yerlerindeki konu ma biçimlerini örnek olarak verir.

Yukarıdaki tanımlara bakıldı ında Korkmaz, Banguo lu, Vardar ve Aksan’ın *lehçe* (diyalekt) teriminin kavram alanı konusunda birle tikleri görülür. Ergin ise onların *lehçe* ile kastettikleri kavrama kar ılık olarak *ive* terimini kullanmı tır.

Bugün Kırgız gramercili inde *lehçe* terimi kar ılı ı olarak genellikle *diyalekt* teriminin kullanıldı ı görülür. Kırgız dil bilimcilerinden Yunusaliyev⁸ *diyalekt* (lehçe) terimini “Standart dile ait özelliklerle birlikte kendine has özelliklere sahip olan bölgesel dil.” ekinde tanımlar. Yunusaliyev *govor* (a ız) teriminin de bir diyalekt içindeki daha küçük farklılıklar için kullanıldı ını belirtir. O, a ızlara örnek olarak Kırgız dilinin Kuzey diyalekti içindeki Talas, Çüy, Isık-Köl bölgelerindeki dil özelliklerini verir. Yunusaliyev⁹ 1950’lere kadarki diyalektoloji çalı malarında Kırgız Türkçesi içindeki farklı özellikler için sadece *diyalekt* teriminin kullanıldı ını, sonraki çalı malarda ise en büyük gruplara *diyalekt*, onun içindeki gruplara *govor*, onun da içinde farklı gruplar varsa buna da *podgovor* denildi ini belirtir.

Kırgız Türkçesinde diyalektoloji terimleri olarak *nareçiyeye* (lehçe), *diyalekt*, *govor* (a ız) ve *podgovor* (alta ız) kelimeleri bulunmaktadır. 1950’lere kadarki eserlerde her tür farklılık için sadece *diyalekt* terimi kullanılmı tır.¹⁰ “Lehçe, a ızlar grubu” anlamındaki *nareçiyeye* Rus Devriminden önce Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi gibi Türk lehçeleri için kullanılırken, daha sonra Rus dil ve milliyetler politikasının sonucu olarak bu Türk lehçelerinin içindeki en büyük diyalekt bölü ü için kullanılmaya ba lanmı ; Kırgız, Kazak, Tatar, Türkmen Türkçeleri vb. her biri birbiriyle ilgisi olmayan müstakil diller olarak gösterilmı tır. Sonuç olarak *nareçiyeye* ve *diyalekt* terimleri aynı anlamda kullanılmaya ba lanmı tır. Günümüzde ise *nareçiyeye* terimi tamamen bırakılmı , onun yerini *diyalekt* almı tır.

Mukambayev¹¹ “Edebi dile göre sözlü ekilde ya ayan, kalıpla mamı tür.” olarak açıkladı ı *diyalekt* terimini “Bir dilin yerel özelliklerinin bir bölgeye da ılmı ekileri, özelliklerinin/de i ikliklerinin toplamı, o toplamın bölgesel görünü ü.” ekinde tanımlar. O, diyalektlerin edebî dilden fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksik açıdan farklı oldu unu, ancak standart dilden ayrı olmadı ını, a ızların standart dilin bir kolu oldu unu belirtir.

Mukambayev¹² geni bir teminoloji de vermi tır. O, Yunusaliyev’in terimlerine ek olarak *dialektildin tobu* (diyalektler grubu), *ötkööl diyalekt* (iki diyalekt arasında yer alıp her iki diyalektin özelliklerini de gösteren diyalekt, sınır/geçi diyalekti), *territoriyalık diyalekt* (co rafik diyalekt, dilin co rafik bölgeye göre görülen özellikleri), *sotsyaldık ya da toptuk diyalekt* (toplumsal ya da grupsal diyalekt, dildeki özellikler bölge ya da sahaya göre de il, toplumun küçük bir grubuna, genç nesline, meslek özelli ine, ailenin göçüp gelmesine ba lı olarak görülüyorsa toplumsal ya da grupsal diyalekt denir), *govor* (a ız, dilsel i aretlerin daha küçük bir bölgede da ılmı özellikleri), *govorlordun tobu* (a ızlar grubu, bazı özelliklerine göre bir diyalekt bölgesinde birkaç köy birbirine yakın hususiyetlere sahip ise a ızlar grubu olarak adlandırılır), *ötkööl govor* (iki govor arasında yer alıp her iki govurun özelliklerini de gösteren govora denir), *podgovor* (govor içinde yer alıp küçük bir bölge ya da bir köye ait a ız özellikleri için kullanılır), *nareçiyeye* (diyalekt/lehçe, a ızlar grubu) gibi terimleri de eklemi tır.

⁸ B. M. Yunusaliyev, *Kırgız Diyalektologiyası*, Frunze 1971, s. 5-6.

⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 70.

¹⁰ Yunusaliyev, *age.*, s. 6, 70.

¹¹ C. Mukambayev, *Kırgız Diyalektologiyası cana Frazeologiya*, Bi kek 1998, s. 6, 10.

¹² Mukambayev, *age.*, s. 10-12.

Abduldayev¹³ ise diyalektlerin sadece sözlü ekilde ya ayabildiklerini, fonksiyonlarının sınırlı oldu unu, dar bir çevrede kullanıldıklarını, leksik kapsamlarının edebî dilin söz varlı ından daha a a ıda oldu unu belirtir.

Bugün Türk ve Kırgız gramercileri arasındaki *diyalekt* (lehçe) teriminin anlamı konusunda görülen farklılık Anadolu Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi gibi Türk lehçelerine Türk gramercilerinin *lehçe* (diyalekt), Kırgız gramercilerinin (ve di er eski SSCB yönetimi altında ya amı olan Türk devletleri gramercilerinin) ise Rus politikalarının etkisiyle *dil* olarak bakmalarından kaynaklanmaktadır. Türk gramercileri dil olarak Eski Türkçeyi alıp u anki Türk lehçelerini onun altında birer lehçe olarak de erlendirirken, Kırgız gramercileri bu lehçelerin aynı dilden (Eski Türkçe) türediklerini kabul etmekle birlikte bugün artık her birinin müstakil birer dil haline geldiklerini savunmaktadırlar.

Yukarıdaki açıklamalardan anla ılabaca ı gibi, Türk ve Kırgız gramercileri *lehçe* (diyalekt) konusunda ayrılırlarken, *a ız* (govor) terimi konusunda birle tikleri görülmektedir. Bu çalı mada Kırgız Türkçesinin Türk dilinin bir lehçesi oldu u göz önünde tutularak Kırgız Türkçesi içindeki en büyük söyleyi farklılıkları *diyalekt*, onun içindeki farklılıklar da *a ız* olarak ele alınacaktır.

Her dilin ya da her lehçenin içinde az çok farklıla an kullanım ekilleri mevcuttur. Bununla birlikte bu ekiller standart dilden tamamen farklı de ildir. Çünkü standart dil diyalekt özelliklerinin bir ortalaması sayılabilir. Diyalektler kendi aralarında da tamamen farklı de ildir. Diyalektler dilin temeli, en önemli kaynaklarından biridir. Edebî dil bir ya da birkaç diyalekt temelinde olu ur. Yunusaliyev öyle der: “Kırgız edebî dili de di er edebî diller gibi diyalektler temelinde meydana gelmi tir. O halde onun temelinde bir diyalekt mi var, birkaç diyalekt mi? Elimizdeki malzemelere göre edebî dilimizin temelini olu turmada bütün Kırgız diyalektlerinin katılımı olmu tur.” Literatürde Kırgız edebî dilinin sadece Kuzey diyalektine dayandı ı ekinde görü lere rastlanabilmektedir. Ancak gerçekte bütün edebi dillerde oldu u gibi, Kırgız edebî diline bütün özellikleri tamamen alınmı olan bir diyalekt ya da a ız yoktur. Aynı ekilde diyalekt özelliklerinin hiç birinin edebî dile girmedi i bir diyalekt ya da a ıza da rastlanmamı tir. Bununla birlikte diyalektler arasında katılım derecesi bakımından farklılıklar bulunmaktadır.

Diyalektler edebî dilin temelini olu tururken, sonraki geli im sürecinde, kurallarının tespitinde ve söz varlı ının zenginle tirilmesinde de büyük rol oynarlar. Fakat edebî dilin geli im sürecinde bütün diyalektlerin aynı derecede katkı sa ladı ı da söylenemez. Tesirin derecesi her toplumun tarihî durumuna göre de i mektedir. “Kırgız halkının tarihinde, edebî dilin olu umunda ve geli iminde Kuzey diyalektinin daha aktif rol oynadı ı görülmektedir. Bu aktiflik iki önemli durumla ilgilidir: İlk olarak ilk yazarlar, aydınlar Kuzey diyalekti vekillerinden olmu tur; ikinci olarak da cumhuriyetin siyasî ve ekonomik merkezi kuzey Kırgızistan’da yer almı tir.”¹⁴

3. Kırgız Türkçesinin Diyalektlerinin Meydana Geli i

Bir dilin tarihiyle o dili konu an toplumun tarihi birbirinden ayrı dü ünülemez. Kırgız diyalektlerinin meydana geli tarihi de Kırgızların tarihiyle yakından ilgilidir. Kırgızlar bugünkü yerlerine yerle ene dek pek çok yer de i tirmiler, pek çok yakın ve uzak halkla temas hâlinde olmu lardır.

Tarihte adına ilk olarak MÖ 200 yılında Çin kaynaklarında rastlanan¹⁵ Kırgızlar MS. 2. yüzyılda Hun birli ine dâhil olurlar.¹⁶ 4. yüzyılın ikinci yarısında Tabgaçların, 4. yüzyılın sonu 5.

¹³ E. Abduldayev, *Azırkı Kırgız Tili*, Bi kek 1998, s. 3.

¹⁴ Abduldayev, *age.*, 13-14.

¹⁵ V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Ya ar Koprıman, smail Aka), Ankara 2006, TTK Yayınları, s. 24-25; G. Cumakunova, “Kırgız Türkçesinin Tarihi A amaları Üzerine Bazı Dü ünüceler”;

yüzyılın başında Juan-Juanların (Avarlar) hâkimiyetine girerler¹⁷ 6. yüzyılın ikinci yarısında (560 yılında) Göktürk Kağanlığı'na (552-653) ba lanırlar.¹⁸ Uygurların 745'te Göktürk devletini yıkarak Uygur Kağanlığı'nı kurmalarıyla birlikte Kırgızlar bu kez de Uygur Kağanlığı'na ba lanırlar. Kırgızlar 840'ta bu devleti yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurarlar.¹⁹

Kırgızlar 10-12. yüzyıllar arasında ilk Türk İslam devleti olan Karahanlıların hâkimiyeti altına girerler. Bu olay onların İslâm kültürüyle tanışmasını sağlar. Bu dönemde İslâm'ı kabul etmeye başlayan Kırgızların örf, âdet ve kullandıkları dinî kavramlarda bazı değişiklikler meydana gelir.²⁰

Kırgızlar 1207'de Cengiz Han'ın hâkimiyeti altına girerler.²¹ 14. yüzyılda Kırgızlar ırtı'ten Issık-Köl'e kadar olan sahada Moğullarla birlikte yaşamırlar.²² 1480'li yıllarda Kırgızlar bugünkü Kırgızistan'ın kuzey bölgelerini içine alan devletlerini kurarlar. Bundan sonra da Altay'dan batıya doğru Kırgız göçleri devam eder. Kırgızlar 15. yüzyılda ırtı'ten günümüzde yaşadıkları topraklara ve Fergana bölgesine göç etmeye başlarlar.²³ Daha sonra Kırgızlar yaklaşık 170 yıl 1514'te kurulan Yarkent Hanlığı'nın hâkimiyetinde kalırlar.²⁴

Kırgızlar 16-18. yüzyıllar arası önce Doğu Türkistan'a, sonra Tyan-an taraflarına yerle erek oralardaki başka halklarla, özellikle Uygur Türkleri ile temas halinde yaşamırlar, bunun neticesinde de bu iki Türk lehçesi birbirini etkilemiştir. Öncelikle leksik alıntılar olmuştur. Günümüz Kırgız Türkçesi ile Uygur Türkçesi arasındaki benzerlikler, Uygur Türkçesi vasıtasıyla Arapça ve Farsça sözlerin Kırgızcaya geçmeye başlaması o devirde meydana gelmiştir.²⁵

Kırgızların bir bölümü 17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başında Cungarların (Kalmukların) akınları sonucunda merkezî ve batı Tyan-an'dan (Tanrı dağları) Fergana ve Pamir dağlarına doğru göçerler. Bu dönemde (17. yüzyıldan 18. yüzyılın ortasına kadar) Kırgızlar özellikle Uygur, Özbek, Tacik ve Kazak halkları ile siyasî ve ekonomik ilişkiler içinde olmuştur, o dillerden ticaret, çiftçilik, hayvancılık, İslâm dini ile ilgili pek çok kelime almırlar. Çı da Kırgız Türkçesinin Güney ve Kuzey diyalektlerinde aynı anlamda rastlanan Arapça ve Farsça sözler, konuların birlikte yaşadığı dönemde alınmıştır.²⁶

Çı da Türklük Ara tırmaları Sempozyumu, Ankara 2002, s. 76; S. Akiner, **Sovyet Müslümanları**, (Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutlu), İstanbul 1995, s. 279; L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1996, s. 270; A. Cafero lu, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988, s. 29; . Kafeso lu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1997, s. 139; N. Özkan, **Türk Dilinin Yurtları**, Ankara 2007, s. 129.

¹⁶ Cafero lu, **age.**, s. 29; Özkan, **age.**, s. 129; S. Gömeç, **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002, s. 9; R. Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları", **Türkler**, C. 1, Ankara 2002, s. 352; I. Cirtautas, **Kirghiz**, Washington 1993, s. 11.

¹⁷ Gömeç, **age.**, s. 19; O. C. Osmonov, "Eski Kırgızlar", **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, (Çev. Vefa Kurban), İzmir 2013, s. 154.

¹⁸ Kafeso lu, **age.**, s. 139; Cafero lu, **age.** s. 29; Özey, **age.**, s. 352; Özkan, **age.**, s. 129; Cirtautas, **age.**, s. 11, Gömeç, **age.**, s. 20; F. Türkmen, **Manas Destanı Üzerine ncelemeler**, Ankara 1995, s. 1; M. Saray, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 16.

¹⁹ Barthold, **age.**, s. 36; Akiner, **age.**, s. 279; Kafeso lu, **age.**, s. 139; Osmonov, **age.**, s. 152; Cafero lu, **age.**, 29; Özkan, **age.**, s. 129; Özey, **age.**, s. 352; Cirtautas, **age.**, s. 11; Türkmen, **age.**, s. 1; U. Alimov, "Kırgız Sözlü Kültür Gelene i", **Eski Yeni**, TC. Eski ehir Valili i Aylık ehir Kültürü Dergisi, Yıl. 5, S. 49, Eski ehir 2013, s. 4.

²⁰ S. Er ahin, "Kırgızların İslâmı Üzerine Bazı Mülâhazalar", **AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 39, S. 1, Ankara 1999, s. 405-406.

²¹ Alimov, **age.**, s. 5; Kafeso lu, **age.**, s. 140; Gömeç, **age.**, s. 30; M. Kalkan, **Kırgızlar ve Kazaklar**, İstanbul 2006, s. 109.

²² Kalkan, **age.**, s. 113.

²³ Kalkan, **age.**, s. 123-125.

²⁴ Gömeç, **age.**, s. 43.

²⁵ Yunusaliyev, **age.**, s. 59.

²⁶ Yunusaliyev, **age.**, s. 60.

18. yüzyılın ortalarında Kalmuklar da ılır ve Kırgızlar eski yerlerine geri dönmeye ba larlar. Kuzey Kırgız boyları Isık-köl, Çüy, Talas vadilerine, Narın nehri boylarına; çkilik boyları ise Pamir da larından gelip Fergana vadisinin güney ve batı taraflarına yerle irler. Bu tarihî olay Kırgız Türkçesinde iki büyük a ız grubunun olu masına neden olur.²⁷ Bu yerle imden sonra diyalektler arasında önemli farklılıklar olu maya ba lar. Güney a ızları ile Kuzey a ızları arasında co raffi ve siyasî sebepler nedeniyle eski ili ki kalmaz. Sonuç olarak Kuzey ve Güney Kırgız diyalektleri farklı artlarda geli meye ba lar. Güneydeki Kırgızlar Özbek, Uygur ve Tacik halkları ile ili ki kurarken, Kuzeydeki Kırgızlar ço unlukla Kazaklarla ba lantı içinde olurlar. te bugün Güney Kırgız diyalektlerinde görülüp Kuzey Kırgız diyalektlerinde rastlanılmayan Arapça, Farsça kelimeler bu dönemde Uygur, Özbek, Tacik dilleri vasıtasıyla Güney Kırgız diyalektlerine geçmi tir.²⁸

18. yüzyılda Kırgızlar Hokand Hanlı nın hâkimiyetini gönüllü olarak kabul ederler.²⁹ 19 ubat 1876'da Hokand Hanlı ı ortadan kaldırılınca Kırgızlar son olarak da Rusların hâkimiyeti altına girerler.³⁰ 19. yüzyılda Kırgızların SSCB'ye ba lanması ve Rusların Kırgızistan'a gelmeleriyle, özellikle Kuzey Kırgız diyalektlerine Rusça kelimeler yo un olarak girmeye ba lar. Sovyet devrinde Kırgızlar siyasî birli e sahip olunca diyalektler arasındaki farklılı ma da durur.³¹ Kırgızlar 31 A ustos 1991'den bu yana ba ımsız olarak ya amaktadırlar.

Kırgızların yukarıdaki kısa tarihlerinden de görüldü ü gibi Kırgız diyalektlerinin olu umu tamamen tarihî olaylar neticesinde gerçeke mi tir.

4. Kırgız Diyalektlerini Sınıflandırma Çalı maları

Devrime kadarki dönemde Kırgız diyalektleri konusunda önemli bir çalı ma yapılmamı tır. Kırgızistan'a gelerek Kırgız halk edebiyatı ürünlerini ilk inceleyen ve Kırgız Türkçesi konusuna ilk de inen âlim Kazak bilim adamı **Çokan Valihanov**'dur. Valihanov Kırgızistan'a ilk olarak 1856 yılında Isık-Köl vadisinin haritasını hazırlamak üzere gelen heyetle birlikte gelmi tir. 1857'de bölgeye ikinci kez gelen Valihanov Kırgız tarihi, etnografyası, gelenekleri, görenekleri, ya am ekilleri ve sözlü edebiyatı hakkında materyal toplamı tır. Valihanov bu derlemelerini "Isık-Köl Kündölüğü (Isık-Köl Günlükleri 1861)", "Kırgızdar Cönündö Zapiskalar (Kırgızlar Hakkında Mektuplar 1871)" ve "Cungar Oçerkteri (Cungarya Ara tırmaları 1861)" adlı yazılarda yayımlamı tır. Valihanov ayrıca Manas Destanı'nın "Manastın Balalık Ça ı (Manas'ın Çocukluk Ça ı)", "Kankeyge Üylönü ü (Kankey'le Evleni i)" ve "Kökötöy Handın Ölümü cana Anın A ı (Kökötöy Han'ın Ölümü ve Onun A ı)" bölümlerini yazıya geçirerek 1861'de Rus Co rafya Derne i'nin yayın organında "Cungarya Oçerkteri" adıyla yayımlamı tır.³² O Kazak, Tatar ve ba ka Türk lehçeleriyle yaptı ı kar ıla tırmalı incelemeler sonucunda Kırgız Türkçesinin Uygur Türkçesine yakın oldu u sonucuna varmı tır.³³

Daha sonra Rus Türkolog V. V. Radloff Kırgızistan'a gelerek 1862'de Tekes'te, 1869'da ise Tokmok ehrinin güney taraflarında folklor derlemeleri yapmı tır. Radloff Manas Destanı'nı da derlemi ve Türk dillerinin sözlü edebiyatına ayırdı ı "Tündük Türk Uruularının Eldik Adabiyatlarının Ülgülörü (Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri)" adlı eserinin be inci

²⁷ Yunusaliyev, *age.*, s. 21; Gömeç, *age.*, s. 45.

²⁸ Yunusaliyev, *age.*, s. 60-61.

²⁹ Gömeç, *age.*, s. 46; F. Kara, "Kırgız Sovyet Devletinin Olu ması", *The Journal of Academic Social Science Studies*, TASS, V. 6, I. 2, 2013, s. 1751.

³⁰ Alimov, *age.*, s. 5-6; Türkmen, *age.*, s. 2; Kara, *age.*, s. 1752.

³¹ Yunusaliyev, *age.*, s. 61.

³² K. Aliyev, *Manasçılar cana zildööçülör*, Bi kek 1995, s. 175; G. Cumakunova, *Manas Destanı, Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kayna ı*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 11-12; Türkmen, *age.*, s. 2-3.

³³ Yunusaliyev, *age.*, s. 64.

cildinde 1885'te Saint-Petersburg'da Rusça olarak yayımlanmıştır. Eserde destanın “Manas”, “Semetey” ve “Seytek” olmak üzere üç bölümü yer almaktadır. Bu eserin girişi halk sözlü edebiyatının zenginliği, özellikleri, halkın tarihiyle olan ilgisi, Türk dilleri içinde Kırgızcanın yeri gibi konular da açıklanmıştır. Radloff burada ayrıca Kırgız Türkçesinde diyalektik farklılıklar görmediğini de belirtmiştir. Ancak onun Tekes ve Tokmok'a gittiğini dikkate alındığında ve derlemelerinin dil özelliklerine bakıldığında, onun sadece Kuzey Kırgız diyalektiyle çalıştığını anlaşılmaktadır.³⁴

Sözlü edebiyat ve Manas destanı derlemelerinin diyalektoloji araştırmaları açısından önemi, içinde barındırdığı halkın gelenek-görenekleri, kültürü, yaşam ekli vb. konuların yanı sıra çağdaş Kırgız edebî dilinden oldukça farklı ve zengin söz varlığı ve asıl eski Türkçe kelimelerin fazlalığıdır. Bu da diyalektologlar için önemli bir kaynağı sağlamaktadır. Çünkü Kırgız Türkçesi gibi yazılı belgeleri yeterince bulunmayan lehçelerin gelişimini anlamak için onun ayrıntılarına, konularına ve sözlü halk edebiyatı ürünlerine dayanma zorunluluğu vardır.

Kırgız Türkçesinin diyalekt özellikleri 1930'lu yıllarda Rus Türkologları A. Batmanov ve K. K. Yudahin tarafından incelenmiştir. Batmanov uzun yıllar sürdürdüğü Kırgız diyalekt araştırmaları neticesinde ortaya koyduğu “Severnyye Dialekti Kirgizkogo Yazıka (1938)” adlı eserinde Kırgız Türkçesini fonetik ve morfolojik özelliklerine göre Kuzey ve Güney olmak üzere iki diyalekt grubuna ayırmıştır. Batmanov bunları da kendi içinde alt gruplara ayırmıştır, ancak tümü için *diyalekt* terimini kullanmıştır. Batmanov sınıflandırmasında fonetik ve morfolojik ölçütleri kullanmıştır. Bunlar:

1. Kuzey diyalektleri ünlüleri kullanmasına göre “uzun ünlüleri kullanan diyalektler (ör. oo)” ve “uzun ünlüler yerine diftongları kullanan diyalektler (ör. ow)” olarak ikiye ayrılmıştır. Diftongları kullananlara örnek olarak Talas ve Çatkal ağızları verilmiştir.

2. Kelime başında /n/ sesinin korunması ya da düşmesi.

3. Kelime başında sert /p/ ya da yumuşak /b/ sesinin kullanılması.

4. ki ünlü arasında yumuşak /b/ sesinin daha da yumuşak olarak /v/ sesine dönüşmesi: *barabız* > *baravız*.

5. Sert /s/ sesi ve yumuşak /z/ sesinin kullanılmasına göre Güney diyalektleri de üç gruba ayrılmıştır.

6. *-luu* ve *-lık* eklerinin başındaki /l/ sesinin /r/ ile biten kelimelerde ya /l/ ya da /d/ olarak söylenmesi.

7. Morfolojik yönden şimdiki zamanın üç varyantının (*bara catat//baratat// bara catır*) kullanılması.

Batmanov bu özellikler temelinde Kırgız Türkçesinin Kuzey diyalektini yedi ağız grubuna ayırmıştır:³⁵

1. Talas-Çatkal Diyalekti: *tow* “da”, *naysa* “süngü”, *bayda* “fayda”, *baravıs* “varıyoruz”, *baracatur* “varıyor”, *kısıl* “kızıl, kırmızı”, *türlü* “türlü”.

2. A a ı Çüy Diyalekti: *too*, *naysa*, *bayda//payda*, *barabıs*, *baracatat//baracatur*, *kısıl*, *türlü//türdüü*.

3. Küngöy-AlaToo Diyalekti: *too*, *nayza*, *bayda*, *barabız*, *baracatur*, *kızıl*, *türlüü//türdüü*.

³⁴ Cumakunova, *age.*, s. 12; Yunusaliyev, *age.*, s. 64-65; Aliyev, *age.*, s. 195; Türkmen, *age.*, s. 3.

³⁵ E. Abduldıyev, *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek 1998, s. 9; Yunusaliyev, *age.*, s. 73-74; A. Akmatova, “Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası”, *Turkish Studies*, V. 3/3, 2008, s. 15.

4. Issık-Köl (Issık-Köl'ün Kuzeydo u Tarafı) Diyalekti: *too, nayza, bayda, barabız, baratat//baracatat//baraytat, kızıl, türdüü.*

5. Narın Diyalekti: *too, ayza, bayda, baravız, baratat//baraytat, kızıl, türdüü.*

6. Atba ı Diyalekti: *too, naysa, bayda, baravız, baratat//barayatat//baraytat, baracatır, kızıl, türdüü.*

7. Koçkor-Cumgal Diyalekti: *too, naysa, bayda, baravıs, baratat//baraytat, kızıl, türdüü.*

Batmanov, kendi devrinde Güney diyalektleri ile ilgili malzeme çok az olmasına rağmen sınıflandırma yapmış ve a ız özellikleri hakkında bilgi vermiştir:³⁶

1. Uzun ünlülerin yerine diftongların kullanılması.
2. Kısa ünlülerin sayısının azalması, yani dokuz değil, sadece be kısa ünlünün bulunması.
3. Palatal / / sesinin kullanılması.
4. Sert /p/ sesinin kelime başında sıkça kullanılması.
5. Kelime başında /c/ sesiyle birlikte /y/ sesinin de paralel olarak kullanılması.
6. Kelimenin kök ve eklerinde ünlü uyumu kuralının bozulması.
7. Özbek Türkçesine has bazı kelimelerin kullanılması.
8. *ki* bağlacının kullanılması.

Yudahin, sınıflandırmasında sadece co rafî özellikleri değil, boy (uruk) durumlarını ve linguistik özellikleri de dikkate almıştır. Gerçekten de a ız ara tırmalarında Kırgız boylarıyla a ız özellikleri arasında bir bağlantı olduğu görülmektedir. Mesela çkilik boyunun konusu Güneybatı diyalekti kendine has özellikler göstermekte ve “çkilik diyalekti” olarak da adlandırılmaktadır. Ancak bununla birlikte a ız ara tırmalarında aynı boya mensup Kırgızların farklı a zı konusu ya da farklı boylardan kelimelerin aynı a zı konulara da rastlanabilmektedir.

Yudahin, 1920-1930 yılları arasında Kırgız söz varlığını derlemenin yanı sıra diyalektik farklılıkları da incelemiştir, görüşlerini Kırgızca-Rusça sözlü ünün³⁷ giri kısmında belirtmiştir. Yudahin Kırgız a ızlarını, çift dudak ünsüzü /w/ ve palatal açık / / seslerinin kullanılmasına göre Kuzey Grubu ve Güney Grubu eklinde iki büyük gruba ayırmış ve ses özelliklerini belirtmiştir:

1. Kuzey Grubu: Sekiz kısa ünlüye sahiptir: /a,o,u,ı,e,ö,ü,i/. Ünsüzlerle ilgili olarak kelime başında /n/ sesi düşer. /s/ ve /z/ seslerinin kullanılmasına göre Kuzey diyalektleri iki gruba ayrılır. /s/ ciller grubuna Solto, Sarba ı , ve Sayak, /z/ ciller grubuna ise diğer bütün a ızlar girer.

2. Güney Grubu: Güney grubunda Kuzey grubundaki sekiz ünlü yanı sıra dokuzuncu açık ince / / fonemi de kullanılır. Kuzey grubundaki uzun ünlüler yerine bu grupta dudak diftongları kullanılmaktadır. Bu ses Kuzey diyalekti içinde Talas a zında da görüldüğü için Talas a zı Güney diyalektlerinden sayılmıştır.³⁸

Yudahin ikinci derecedeki ölçütler olarak aldığı a) Fiilin olumsuz eklini kuran *-ba* ekinin önünde kökteki /l/ sesinin düşmesi ya da korunması; b) Ba ka diyalektlerdeki yardımcı fiil *ele*

³⁶ Abduldıyev, *age.*, s. 9; Yunusalıyev, *age.*, s. 75; Akmatova, *age.*, s. 15.

³⁷ K. K. Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1940.

³⁸ Yunusalıyev, *age.*, s. 69; Akmatova, *age.*, s. 16.

yerine *ede* eklinin kullanılması; c) Ba ka diyalektlerdeki *ciber* yardımcı fiilinin *cügör* ekinde kullanılmasına göre de Güney diyalektlerinden Güneybatı (çkilik) diyalektini ayırmı tır.

Daha yakın zamanlarda da Kırgız Dialektlerini sınıflandırma çalı maları devam etmi tir. Bunlar arasından C. Mukambayev (1957) Kırgız a ızlarını *çkilik* ve *Tı kılık* diye adlandırdı ı iki diyalekte ayırmı tır. Buna göre çkilik a ızları açık / / foneminin kullanılması, yuvarlak çift dudak ünsüzü /w/ sesinin kullanılması, bazı hallerde 3. tekil ahıs iyelik ekinde sonra ismin *-de* hâl eki geldi inde /n/ sesinin kullanılmaması (*atıda*), fiillere *-lar* ekinin eklenmesine ve yardımcı fiil *ele* nin yerine *ede* eklinin kullanılmasına göre *çkilik* diyalektine alınırken, Kuzey ve Güneydeki di er Kırgız a ızları tamamen *Tı kılık* olarak sayılmı tır. Ona göre Tı kılık diyalektinin dil özellikleri de dudak diftonglarının yerine uzun ünlülerin kullanılması, 3. tekil iyelik ekinde sonra ismin bulunma hâl eki geldi inde araya /n/ yardımcı sesinin girmesi (*atında*), 3. ço ul ahısta *-ı* ekinin kullanılması ve *ele* yardımcı fiilinin kullanılmasıdır.³⁹

E. Abduldıyev “Kırgız Govorloru” adlı eserinde Kırgız Türkçesini önce Kuzey ve Güney olmak üzere iki diyalekte ayırır. Sonra da Güney diyalektini “çkilik a zı”, “Ca ı-Col ve Ala-Buka a zı”, “Güneyin orta bölümündeki a ız” olmak üzere üç a za; Kuzey diyalektini de “Talas a zı”, “Çüy a zı”, “Isık-Köl a zı”, “Tyan- an a zı” olmak üzere dört a za ayırmı tır.⁴⁰

Daha sonraki yıllarda Yunusaliyev, Kırgız diyalektlerini ayrıntılı ekilde inceledi i eserini yayımladı tır.⁴¹ Onun Kırgız Dialektlerinin sınıflandırılmasında aldığı ölçütler unlardır:⁴²

Fonetik Ölçütler

1. Palatal açık / / sesinin fonem de erinde kullanılması ya da kullanılmaması.
2. Eski kelimelerde söz ba nda yumu ak / /,g/ seslerine rastlanması ya da rastlanmaması.
3. Her biri iki fonetik ekle sahip olan *ele/ede* ve *ciber/cügör* fiillerinin hangi eklinin kullanıldı ı.
4. Kelime ba nda sert /p/ sesinin bulunması ya da bulunmayı ı.

Morfolojik Ölçütler

1. Fiillere *-lar* ço ul ekinin eklenmesi ya da eklenmemesi.
2. Üçüncü ahıs ekinde sonra bazı hâl eklerinde farklılıkların meydana gelmesi.
3. *-ı* ekinin ikinci ahısın kibar türünde kullanılması ya da kullanılmaması.
4. *ki, y m, l kin* ba laçlarının kullanılı ı ya da kullanılmayı ı.
5. Sayılarda *-t* ekinin kullanılı ı ya da kullanılmayı ı.

Leksik Ölçütler

1. Bütün diyalektlerde ortak kullanılan sözlerin yanı sıra sinonimlerin kullanılı ı ya da kullanılmayı ı.
2. Bazı Mo olca kelimelerin kullanılı ı ya da kullanılmayı ı.

Yunusaliyev'e⁴³ göre Kırgız diyalektleri birbirine çok yakındır. Bunun delili olarak da edebî dilde kullanılan sekiz düz ünlü ve altı uzun ünlünün sadece kuzey diyalektlerinde de il

³⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 83; Akmatova, *age.*, s. 18-19; Alimov, *age.*, s. 24.

⁴⁰ Yunusaliyev, *age.*, s. 83; Akmatova, *age.*, s. 19.

⁴¹ B. M. Yunusaliyev, *Kırgız Dialektologiyası*, Frunze 1971.

⁴² Yunusaliyev, *age.*, s. 78.

⁴³ Yunusaliyev, *age.*, s. 77-78.

Güney diyalektlerinde de kullanılmasını, söz varlığının, ses olaylarının, temel gramer kategorilerinin bütün Kırgız diyalektlerinde aynı olduğunu gösterir. O, bununla birlikte bazı farklılıkların da olduğunu belirtir. Bu farklılıkların çoğunu fonetik, bazıları da gramatikal ve leksik özelliklerdir:

Yunusaliyev bu özelliklerin altında Kırgız diyalektlerini önce Kuzey ve Güney olmak üzere iki gruba ayırır, Güney diyalektini de sadece ses yönünden değil, gramatikal ve leksik yönünden de farklılıklara sahip olduğunu için Güneydoğu ve Güneybatı (çkilik) olarak iki diyalekte ayırır. Bunların içinde de ağızlar yer almaktadır:

I. Kuzey Diyalekti

Bu gruba Kuzey Kırgız ağızları girer. Kuzey Kırgız diyalekt alanı Kuzey Kırgızistan'ı tamamen kapsayıp batı sınırı Talas, güney sınırı Ketmen-Töbö ve Toguz-Toro bölgelerine dayanır. Kuzey diyalektinin ayırıcı özellikleri arasında fonetik olarak sekiz kısa ünlü ve sekiz uzun ünlünün bulunması; kelime başında yumuşak /b/ sesinin bulunması; yardımcı fiillerin *ele* ve *ciber* eklerinin kullanılması gelir. Kuzey diyalekti gramatikal yönden edebî dil eklerinden farklı değildir. Leksik olarak Kuzey diyalektinde bütün diyalektlerde kullanılan sözlere rastlanır. Bununla birlikte Güneybatı diyalektinde rastlanılmayan *belen* "hazır", *baraan* "karaltı", *kereez* "vasiyet" gibi Moğolca sözler onu ayırır.⁴⁴

Kuzey diyalekti de dört ağıza (govor) ayrılır:⁴⁵

1. Talas Ağızı

Fonetik Özellikleri⁴⁶

a) Çift dudak ünsüzü /w/ sesinin (buna başlı olarak diftongların) kullanılması (Talas bölgesinde *too* "da", *suu* "su", *küyöö* "güvey, damat" gibi sözler uzun ünlülerle değil, *tow*, *suw*, *küyöw* ekinde /w/ ile kullanılır)

b) /s-z/ seslerinin karışık kullanılması: *kızıl-kısil*, *biz-bis*, *siz-sis*.

Gramatikal Özellikleri

Birleştikimdiki zamanı oluşturur dört yardımcı fiilin *-ır*, *-ırı* ekileri kullanılır: *otur- /oturu-*, "otur-" *catır-/catırı-*, "yat-" *cür-/cürü-*, "yürü-" *tur-/turu-* "dur-".

2. Çüy-Tyan- an Ağızı

Fonetik Özellikleri

a) Çift dudak ünsüzü /w/ kullanılmaz.

b) /s-z/ sesleri karışık kullanılır.

Bu ağızda kendi içinde alt ağızlara bölünmesi mümkündür. Çüy vadisinin batı tarafındaki Kırgızların (temel olarak Solto boyları) dilinde /z/ sesinin yerine daima /s/ sesi kullanılır. Meselâ *zaman* yerine *saman*, *azamat* yerine *asamat* kullanılır. Morfolojik olarak dört yardımcı fiilin imdiki zamanı *-r*, *-rı* ekilerinde kullanılır.

⁴⁴ Yunusaliyev, *age.*, s. 79; Akmatova, *age.*, 16-17.

⁴⁵ Yunusaliyev, *age.*, s. 79-80.

⁴⁶ Abduldıyev, *age.*, s. 8.

Çüy vadisinin do u tarafı ve Tyan- an tarafı, Do u Çüy-Tyan- an a ızlarını olu turarak fonetik yönden /s/ ve /z/'yi karı ık kullanma, bazen de kelime ba nda /n/ sesinin dü ürülmesi ile ayrılır.

3. Isık-Köl A zı

/s/ ve /z/ seslerini fonem de erinde ayırmakla birlikte ço u bölgelerinde /z/ sesinin baskın kullanıldı ı görülür. Meselâ sıya “mürekkep” yerine zıya, say “dere yata ı” yerine zay gibi. Ayrıca kelime ba nda /n/ sesinin dü ürüldü ü (ayza “mızrak”, ike, “nikah” ö ör “sa anak ya mur”, okto “yular”, oopaz “enenmi öküz”, im “nem”) ve bazı sözlerde kelime ba nda dudak ünsüzleri /p/ ve /b/ yerine geniz ünsüzü /m/'nin kullanıldı ı görülür.

4. Karı ık (sımr) A ız

Co rafik olarak Güney diyalekti ile Kuzey diyalekti arasında yer alır. Bu nedenle bu bölgedeki Kırgızlar etnik olarak ço unlukla Kuzey Kırgızlara ba lı olsa da Güney Kırgızlarının az çok tesiri altındadırlar. Meselâ bazen açık / / sesine, fonem de erinde olmasa da rastlanır. Bunun yanı sıra güneydo u diyalektine ait bazı gramatikal ekillere de rastlanır. Bu etki ço unlukla leksik alanda görülür. Bu karı ık a ızda, bazen güneye has sözlerin yanı sıra kuzeye ait söz varlı ının birlikte kullanılması sonucunda sinonim sözler olu mu tur. Meselâ temene//cubaldız “çuvaldız”, üke//ini “küçük erkek karde ”, kette//ço “büyük, kocaman”, ta a//tayeke “dayı”, caas//celdik “e er yastı ı” vb. Kuzey diyalektinin karı ık a zını konu an Kırgızlar Ketmen-Töbö ve To uz-Toroo vadilerinde ya arlar.

Bazı bölgelerde kullanılan sayılı birkaç kelime sayılmazsa (ör. Talas'ta tekmat “tokalı ku ak, kemer” vb.; Isık-Köl'de konok “misafir”, cügörü “mısır”, badıbot “kâse” vb.; Tyan- an'ın bazı rayonlarında obodo “nakı lı keçe”, çömölök “kulplu kap”) Kuzey diyalektleri leksik olarak birbirine çok yakındır.⁴⁷

II. Güneydo u Diyalekti

Güney do u grubuna Leylek, Batken, Frunze ve Nookat dı nda (çkilik boylarının olmadı ı) bütün güney Kırgızistan dâhil edilmi tir. Güneydo u diyalekti gramer yönünden Kuzey diyalektlerine çok yakındır, fakat ses ve söz varlı ı açısından Güneybatı diyalektine yakla ır. Bu diyalekti di erlerinden ayıran özellikler unlardır:⁴⁸

Fonetik Özellikler

a) Sekiz kısa ve sekiz uzun ünlü ile birlikte kısa palatal / / foneminin ve uzun varyantının kullanılı ı.

b) Söz ba nda sert /p/ sesinin kullanılı ı.

c) Yardımcı fiillerin *ele* ve *ciber* ekillerinin kullanılı ı.

Morfolojik Özellikler

a) *-ı* eklinin ikinci ahıs dü z anlamda kullanılması.

b) Topluluk sayıları yapan *-t* ekinin varlı ı.

c) *Y m, ki, l kin* ba laçlarının kullanılması.

⁴⁷ Yunusaliyev, *age.*, s. 80-81.

⁴⁸ Yunusaliyev, *age.*, s. 81; Akmatova, *age.*, 17.

Leksik Özellikler

a) Di er ortak sözlerle birlikte Tacik ve Özbek dillerinden alınan sinonim kelimelerin aktif olarak kullanılması: Örne in, *ço //k tt -kette* “büyük, koçaman”, *pal//as l- s l* “bal”, *ba //kelde- k ll* “ba , kafa” vb.

b) Altay devrinde Mo ol dilinden alınan *belen* “hazır”, *baraan* “karaltı”, *kereez* “vasiyet” gibi sözlere rastlanması.

Yunusaliyev⁴⁹ Güneydo u diyalektini kendi içinde iki a za ayırmı tır:

1. Do u A zı: Co rafik olarak O ve Calal-Abad ehirlerrinin do u tarafındaki bölgeleri içine alır. Bu a ız u özellikleriyle di erlerinden ayrılır:

a) Yuvarlak diftongların yerine yuvarlak uzun ünlülerin kullanılı ı.

b) /s/ ve /z/ seslerinin karı tırılmadan ayrı ayrı kullanılı ı.

c) *-ır* ve *-ırı* ekilerinin bulunmayı ı.

2. Kuzeybatı A zı: Co rafik olarak tahminen Kara-Ü kür suyundan batıya do ru giden da larda konu ulan a ızdır. u özellikleriyle di erlerinden ayrılır:

a) Yuvarlak diftongların kullanılı ı.

b) Bazı sözlerde uzun /uu/ yerine /uy/ diftongunun kullanılı ı: *tuura* “do ru” yerine *tuyra* gibi.

c) /s/ ve /z/ seslerinin karı ık kullanılı ı.

d) Dört yardımcı fiilin imdiki zaman *-ır/-ırı* ekilerinin birlikte kullanılı ı.

III. Güneybatı (çkilik) Diyalekti

çkilik Kırgızları hâlen Kırgızistan’ın güneybatısında bulunan Batken vilayetindeki Batken, Kadamcay, Leylek rayonları, O vilayetine ba lı Nookat rayonu ile bugünkü Özbekistan ve Tacikistan’a ba lı kom u bölgelerde (Özbekistan’ın Fergana, Hokand, Cizzak, Semerkand, Ta kent vs. vilayetleri; Tacikistan’ın ise Hocent, Cergetal ve Murgab bölgeleri) toplu olarak ya arlar. Yine Kırgızistan’ın Calalabat vilayetine bağı Suzak rayonunda da kendisini çkiliklerden sayan birkaç köy bulunmaktadır. Pamir Kırgızları ve onların Türkiye’ye göç eden bir kolu olan Van’ın Erçi ilçesinde yerle ik Kırgızlar da çkilik Kırgızlarındandır.⁵⁰

O ehrinin batı tarafı ve Özbekistan ve Tacikistan’da ya ayan Kırgızların dilinin Güneydo u diyalektiyle çok benzerlikleri olmakla birlikte bazı farklılıkları da vardır. Bu nedenle onların dili kendi ba ına Güneybatı diyalektini olu turur. Bu diyalekti konu an Kırgızlar kendilerini çkilik boyu olarak adlandırdıkları için bu diyalekte çkilik diyalekti de denir. Güneybatı diyalektinin genel özellikleri unlardır:⁵¹

Fonetik Özellikler

a) Kısa ön damak / / ve uzun ön damak / / fonemlerinin kullanılması.

b) Yuvarlak diftongların kullanılması.

c) /s/, /z/ seslerinin fonem de erinde ayrılması.

⁴⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 81-82.

⁵⁰ R. Alimov, “Kırgızcanın çkilik A ızlar Grubu Üzerine”, *TÜBAR*, C. XXX, 2011, s. 25-26.

⁵¹ Yunusaliyev, *age.*, s. 82; Akmatova, *age.*, 17.

d) Söz ba ında sert /p/ sesinin kullanılması.

e) Söz ba ında (temel olarak ses taklidî ve alınma kelimelerde) yumu ak / / ve /g/ seslerinin kullanılması.

f) Fiillere bazı ekler eklendi inde /l/ sesinin dü mesi.

g) Yardımcı fiiller *ele* yerine *ede*, *ciber* yerine *cügör* ekilerinin kullanılı ı.

Gramatikal Özellikler

a) Fiillere *-lar* ekinin ekleni i. Örne in *aytattar* “söylüyorlar”, *aytı attar* “söylüyorlar”, *aytı ıptırlar* “söylüyorlar” vb.

b) 3. ahs iyelik ekinden sonra bazı hallerde farklılıkların meydana geli i: *atasını* “babasını”, *atası a* “babasına”, *atasıda* “babasında”, *atasıdan* “babasından”.

c) Topluluk sayı adlarında *-t* eki.

d) *- /-ı* ekinin 2. ahsın nazik ekinde kullanılı ı: *barı* “gidin”, ED. *barı ız* “gidiniz”.

e) *y m, l kin, ki* ba laçlarının kullanılı ı.

Leksik Özellikler

a) Ortak sözlerle birlikte Özbek ve Tacik dillerinden alınan sözlerin aktif olarak kullanılı ı. Örne in *ço //k tt* “büyük, kocaman”, *pal// s l* “bal”, *ba //k ll* “ba ” vb. Güneydo u diyalektine göre bu diyalekte bazı kelimeler arkaik duruma geçmi tir ve sadece kalıpla mı söz dizilerinde rastlanır. Örne in günlük konu mada “yetim” anlamında daima *sa ır* sözü kullanılırken, *cetimdin cemini ceve* “yetimin yiyece ini yeme” atasözünde *cetim* sözü kullanılır. Yine günlük dilde “inek” anlamında daima *stıyr* “sı ır” kullanılır, fakat bir oyun adı *uyum tuwdu* “ine im do du” eklindedir.

b) Altay devrinde Mo olcadan geçen *belen* “hazır”, *baraan* “karaltı”, *kereez* “vasiyet” gibi sözler kullanılmaz.

Güneybatı diyalektini konu anlar ço u yerde güneydo u diyalektini konu anlarla yan yan, bazen de karı ık ya amaktadırlar. Bu tür yerler arasında Nookat, Tölöykön, Aravan, Kara-Suu, Özgön, Sozok (Suzak), Lenin, Ala-Buka sayılabilir. Bu yerlerde Güneydo u ve Güneybatı diyalektine has özellikler birlikte görülür.

Akmatova⁵² ise Kırgız a ızlarının Kuzey ve Güney olarak iki diyalekte ayrılmasının daha do ru olaca ı görü ündedir.

Yukarıdaki çalı malardan anla ılaca ı gibi Kırgız diyalektoloji çalı malarında Kırgız a ızlarının ya Kuzey ve Güney olarak iki (Batmanov 1938; Abduldayev 1966; Yudahin 1940) ya da Kuzey, Güneydo u ve Güneybatı ekinde üç (Yunusaliyev 1971) diyalekte ayrıldı ı görülmektedir. Mukambayev (1957) ise çkilik ve Tı kılık ekinde farklı bir sınıflandırmaya gitmi tir. Ancak a ızların genel olarak özelliklerine bakıldı ında Kuzey, Güneydo u ve Güneybatı diyalektlerinin belirgin ekilde ayrı tı ı anla ılmaktadır. Ayrıca bu sınırlar Kırgızistan’ın do al cografi sınırlarıyla da örtü mektedir.

⁵² Akmatova, *age.*, s. 19-20.

5. Kırgız Diyalektlerinin Özellikleri

5.1. Fonetik Özellikler

Yapılan çalımalara bakıldığında Kırgız diyalektleri arasında çok büyük farklılıklar olmadığı görülmektedir. Örneğin fonetik olarak bütün Kırgız diyalektlerinde ünlülerin her birinin kısa ve uzun türleri vardır ve bunlar anlam ayırt edici özelliğe sahiptir: *tok* “tok, aç olmayan”- *took* “tavuk”; *san* “sayı”- *saan* “saın”; *bala* “çocuk” - *balaa* “bela”, *can* “ruh, can” - *caan* “yaı” vb. Yine 8 kısa (a, e, o, u, ö, ü, ı, i) ve 8 uzun ünlü (aa, ee, oo, uu, öö, üü, ıı, ii) Kırgız aızlarının tümünde görülür. Bununla birlikte farklı gruplarda ele almayı gerektirecek bazı farklılıkların olduğu da göze çarpar. Örneğin Kuzey ve Güney Kırgız diyalektleri ünlülerin sayısı bakımından farklıdır. Yani Güney diyalektleri, Kuzey diyalektinde rastlanmayan dokuzuncu kısa ince açık / / ve uzun ince açık / / sesine sahiptir. Ünlülerdeki bu farklılık nedeniyle Kırgız diyalektleri öncelikle Kuzey ve Güney olarak iki gruba ayrılmıştır.

Kuz. Diy.	Gün. Diy.
zarıl	z ril “gerekli”
asel	s l “tatlı”
mayda	m yd “ufak”
adal	l l “temiz”
mara	m r “hedef”

Kırgız diyalektlerinde ünsüz sesler bakımından da birleşen ve ayrılan özellikler vardır. Kırgız diyalektlerinde ünsüz sesler *sert ünsüzler* (katkala ünsüzdör) ve *yumu ak ünsüzler* (cum ak ünsüzdör) olarak ikiye ayrılır. Bunun sonucunda bütün Kırgız aızlarında ortak olan ünsüz uyumu kuralı meydana gelmiştir. Buna göre kelime sonundaki ünsüz sertse ek baındaki ünsüz de sert, yumu aksa ek baındaki ünsüz de yumu ak olur. Çoğu diyalekte / ,y,r,l/ gibi bazı ünsüzler kelime baında kullanılmaz. Yine kelime baında ünsüzler yan yana gelmez. Kelime sonunda /b,c,d,g/ sesleri kullanılmaz. Kelime sonunda bazı sert ünsüzler ünlü ile baılayan bir ek aldıklarında yumu arken (mes. *top>tobu*, *tarak>tara ı*, *tirek>tiregi*) bazı sert ünsüzler ise ünlüyle baılayan bir ek alsalar da de iklik olmaz (*çaç>çaçı*, *a >a a*).⁵³ Bu özellikler edebi dil için de geçerlidir.

Bu ortak özelliklerin yanı sıra Kırgız diyalektlerinde kullanılan ünsüzler sayısı ve özellikleri bakımından küçük farklılıklar da gösterirler. /b, g, , d, c, k, l, m, n, y, , p, r, s, t, ç, / ünsüzleri bütün diyalektlerde ortaktır. Bunlara ek olarak Güneydoğu diyalektinin doğu aızlarında / , /; Güneydoğu diyalektinin kuzeybatı aızında / / ünsüzü kullanılır. Bunun dışında /s/ sesinin varyantı olarak /z/ sesi ve Arapça, Farsçadan alınma sözlerde kullanılan /h/ sesi de kullanılır. Güneybatı (çkilik) aızlarında ise /z, , , h/ ünsüzleri kullanılır. Kuzey Diyalektlerinden Isık-Köl aızında /z, /; Kuzey /s/ cil aızlarda ise / / ünsüzü kullanılır. Görüldüğü gibi aızlar arasında ünsüzler yönünden de ortak yönler çok daha aır basmaktadır.

5.2. Morfolojik Özellikler

Dilin diğer bölümlerine göre Kırgız diyalektleri arasında morfolojik bakımdan ortak yönler daha güçlüdür. Temel gramer kategorileri olan hâl, iyelik, ahıs, fiil ve kelime türlerinin yapılı arasında fark yok denecek kadar azdır. Kırgız diyalektlerinin bütün aızlarında “yalın hâl, ilgi, belirtme, yönelme, kalma ve ayrılma” olmak üzere altı hâl vardır. Bunların ses ve ekil yapısı birbirine çok benzerdir. Ancak Güneydoğu diyalekti ve Güneybatı (çkilik) diyalektinin bazı

⁵³ Yunusaliyev, age., s. 120-121.

a ızlarında yönelme, bulunma, kalma ve ayrılma hallerinde (diğer hallerde herhangi bir farklılık yoktur) kelimeye üçüncü ahıs iyelik eki eklendi inde edebi dile göre farklılık meydana gelir.⁵⁴ çkilik a ızında görülen bu özellik Uygur-Karluk grubunun etkisiyle olu mu olmalıdır:

	ED.		çk. diy.
Yön.	<i>koluna</i>	~	<i>kolu a</i>
Bel.	<i>kolun</i>	~	<i>kolunu</i>
Bul.	<i>kolunda</i>	~	<i>koluda</i>
Ayr.	<i>Kolunan</i>	~	<i>koludan</i>

simlere eklenen ço ul ekleri açısından Kırgız dialektleri arasında fark yoktur. Fark fiillere eklenen ço ul eklerinde görülmektedir. Bazı a ızlarda, özellikle de Güneybatı dialekti a ızlarında fiillerin 3. ahıs eklerinden sonra *-lar* eki eklenir. Bu a ızlarda cümlelerin öznesi ço ul ise fiilin 3. ahıs zaman ekinde sonra ço ul eki gelir.⁵⁵ Ayrıca a a ızdaki örneklerde de görülece i gibi Kuzey dialektlerinde 3. tekil ahıs zamiri *al* iken Güney a ızlarında *ol* eklindedir:

	ED.		çk. diy.
	<i>alar oku kan</i>	~	<i>olor oku andar</i> “onlar okumu lardı”
	<i>alar oku tu</i>	~	<i>olor okudular</i> “onlar okudular”
	<i>alar oku uptur</i>	~	<i>olor okupturlar</i> “onlar okumu lar”
	<i>alar beri çü</i>	~	<i>olor berçülör</i> “onlar verirlerdi”
	<i>alar okup cürü öt</i>	~	<i>olor okup cüröttör</i> “onlar okuyorlar”
	<i>alar oku at</i>	~	<i>olor okuyttar</i> “onlar okurlar”
	<i>alar çay içi ti</i>	~	<i>olor çay içi tiler</i> “onlar çay içtiler”
	<i>alar oku sa</i>	~	<i>olor okusalar</i> “onlar okusalar”

2. tekil emir ekinin saygı ekli için edebî dil ve Kuzey dialektlerinde *-ı ız*, çkilik dialektinde ise *-ı* ekli kullanılır:

	ED./Kuz. diy.		çk. diy.
	<i>keli ız</i>	~	<i>keli</i> “geliniz”
	<i>alı ız</i>	~	<i>alı</i> “alınız”
	<i>oturu uz</i>	~	<i>oturu</i> “oturunuz”

5.3. Leksik Özellikler

1) Kırgız a ızları ses, ekil ve söz diziminden ziyade özellikle söz varlığı açısından farklıdır. Bunun başlıca nedeni yukarıda bahsedilen Kırgızların başından geçen tarihî olaylar ve ekonomik, siyasî, coğrafî artlardır. Bunların başında Kırgız dialektlerini konuşan boyların her birinin başka bir yerde, aralarında bir iletişim olmaksızın, başka halklarla sıkı ilişkiler içinde yaşamaları gelmektedir. Meselâ 18. yüzyıl ortalarında Kalmukların yıkılmasından sonra Kırgızların bazı boylarının kuzeydeki Isık-köl, Çüy, Talas vadilerine, Narın nehri boylarına; çkilik boylarının ise Pamir dağlarından gelip Fergana vadisine yerleşmeleri bu iki grubun arasındaki her tür iletişimi

⁵⁴ Yunusaliev, *age.*, s. 165.

⁵⁵ Yunusaliev, *age.*, s. 170-171.

azaltmış, sonunda Kırgız Türkçesinde iki büyük aız grubunun oluşmasına neden olmuştur. Güney Kırgızları Özbek, Uygur ve Tacik halkları ile ilişkiler kurarken, Kuzey Kırgızları çoğunlukla Kazaklarla bağlantı içinde olmuş, bu da bugün diyalektler arasındaki leksik farklılıkların oluşmasının en büyük nedeni olmuştur. 18. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın başına kadar Kuzey diyalektinin, başka dillerin fazla etkisinde kalmaması nedeniyle söz varlığında pek de değişiklik görülmemekle birlikte, Güney diyalekti bu süreçte Uygur, Özbek, Tacik halkları ile sıkı ekonomik ve siyasî ilişkiler içinde oldukları için bu lehçe ve dillerden pek çok kelime almıştır. Daha sonraki devirlerde Kuzey Kırgız aızlarına yoğun olarak Rusça kelimelerin girmesi de bu farklılıkları arttırmıştır.

Kuz. Diy.

uy
konok
mužoo
cügörü
taman
cumurtka
temene
köldölön
döngölök
körpöçö
möndür
ce il/o oy
barısı
cetim
abdan sonun

Gün. diy.

sıyır “inek”
meyman “konuk”
torpok “dana”
meke “mısır”
çarım “ayakkabı tabanı”
tukum “yumurta”
cuvaldız “çuvaldız”
pöstek “kuzu postu”
kıldirek “tekerlek”
köpçük “minder”
sança “dolmuş”
asan “kolay”
ammaşı “hepsi”
saır “yetim”
alatu “çok güzel”

2) Diyalektler arasındaki söz varlığı farklılıklarının bir nedeni de kelimelerde meydana gelen ses değişimleridir. Kırgız diyalektlerinde hem kelime kökünde, hem ünlülerde hem ünsüzlerde ses değişimleri meydana gelmiştir:

ED.

Söölcan
aktykat
adal
muun
kunan
tuura-
emne

Diğer Aızlar

soycılan “solucan” (çk.)
akkat “hakikat” (çk.)
el el “temiz” (Gün.)
buun “boşum” (Gün.)
gunan “3 yarımda tay” (Gün.)
duura- “taklit etmek” (çk.)
imne “ne” (Gün.)

<i>bekem</i>	<i>m k m</i> “sa lam” (Gün.)
<i>sazay</i>	<i>saza</i> “ceza” (Gün.)
<i>topurak</i>	<i>turpak</i> “toprak” (Gün.)
<i>nayza</i>	<i>ayza</i> “mızrak” (Kuz.)
<i>ayakta-</i>	<i>adakta-</i> “bitmek, bitirmek” (Tls.)
<i>sıyra</i>	<i>sıdıra</i> “defa, kere” (Gün.)
<i>çama</i>	<i>ama</i> “kuvvet, kudret” (Gün.)
<i>sızık</i>	<i>çızık</i> “çizgi” (çk.)
<i>cüz</i>	<i>üz</i> “yüz” (çk.)
<i>elgek</i>	<i>elek</i> “elek” (çk.)

3) Her dil ba ka dillere kelime verir ve onlardan kelime alır. Bu alı veri in derecesi toplumların ekonomik ve kültürel gücüne göre de i mektedir. Kırgız Türkçesi de tarihi boyunca ba ka dillerden kelime almı , bunun sonucunda da dilde sinonim (e anlamlı) kelimeler meydana gelmi tir. Mukambayev⁵⁶ sinonimlerin meydana geli nedenini farklı a ızlarla diyalektlerin asırlar boyu iç içe ya ayıp birbirlerini etkilemesi ve edebî dilin a ız ve diyalektleri etkileyip onlara pek çok kelime vermesi olarak açıklar. Mukambayev bir dilin a ızları ile edebî dil ve a ızlar arasındaki, yani dil içi bir alı veri ten bahsetmektedir. Oysa sinonimler, ço unlukla ba ka bir toplumla kültürel, ekonomik, siyasî vb. ili kiler neticesinde meydana gelir.

Kırgız diyalektlerinde bugün görülen sinonim kelimeler farklı tarihî devirlere aittir. Bunlardan birincisi eski devirlerde Mo olcadan alınan kelimelerdir. Daha sonra Arap ve Farşlarla temastan sonra, slâm dininin de etkisiyle orta asırlardan ba layarak Arapça ve Farşçadan kelimeler alınmı tır. Son olarak da Rus istilasından sonra dile Slav (Rus) dillerinden kelimeler girmi tir.

a) Mo olcadan Alınan Kelimeler

Mo olca ile Türk dili aynı aileden oldu u için iki dil arasında ortaklık çoktur. Ancak sonraki devirlerde pek çok Türk boyu batıya göçüp Mo ollardan uzakla ırken Kırgızlar uzun bir süre daha Mo ollarla birlikte ya amaya devam etmi lerdir. te bazı Kırgız diyalektlerindeki Mo olca kelimeler, bu sonraki devirlerde alınmı tır. Bu sözlerden bazıları unlardır:

- kunacın/gunacın* “dana”
- megecin* “di i domuz”
- tulga* “sacayak”
- salaa* “çukur, küçük çukur”
- ımalan-* “kolları sıvamak”
- dülöy* “sa ır”
- sonun/solun* “güzel, iyi”
- kaal a* “iki kanatlı büyük kapı”

Mo olcadan alınan bu kelimelerden bazıları Kırgız Türkçesinde daha önceden kullanılan kelimelerle aynı anlamda oldu u için sinonim kelimeleri olu turmu lardır:

⁵⁶ Mukambayev, *age.*, s. 71.

Mo .	Krg.
<i>kedergi</i>	<i>toskool</i> “engel, mani”
<i>malay</i>	<i>calçı</i> “ücretli i çi, ırgat”
<i>arbin</i>	<i>köp</i> “çok”
<i>torvo</i>	<i>ba tık</i> “torba”
<i>bokço</i>	<i>ta ilçak</i> “ba , deste, tutam”
<i>kaal a</i>	<i>e ik</i> “kapı”

Kırgız boylarının tümü her zaman yakın ili ki içinde olmamı lardır. Sonuç olarak bazıları Mo olca sözleri alırken, bazıları almamı tır. Meselâ *kaal a* “kapı”, *unaa* “i hayvanı”, *belen* “hazır”, *kereez* “vasiyet”, *baraan* “karaltı” *kedergi* “engel”, *talkuu* “deriyi sepileme”, *arbin* “çok” gibi kelimeler Kuzey ve Güneydo u diyalektlerinde görülürken, Güneybatı diyalektinde rastlanmaz.

b) Farsçadan Alınan Kelimeler

Türk Lehçelerine ve dolayısıyla Kırgız Türkçesine alınan yabancı kelimeler içinde miktar bakımından ilk sırada Farsça kelimeler yer alır. Kırgız Türkçesine giren Farsça kelimelerin ticaret, hayvancılık, günlük hayatta ilgili olanları bütün Kırgız a ızlarında belli bir miktarda görülür. Bunlar *baa* “paha, eder”, *soodager* “tüccar”, *taraza* “terazi”, *bak* “bahçe”, *kırman* “harman”, *abdalı* “eftali”, *sabiz* “havuç”, *dubal* “duvar”, *tereze* “pencere” gibi sözlerdir. kinci gruba ise Kuzey diyalektinde görülmeyen, fakat Güney diyalektlerinde aktif olarak kullanılan kelimeler girer. Bu gruptaki kelimeler ço unlukla sinonimleri olu turmu tur. Bunlar her alanla ilgilidirler. Mesela:

Kuz. diy.	Günd. diy.	Günb. diy.
<i>makal</i>	<i>nakal</i>	<i>metel</i> “atasözü”
<i>tö ök</i>	<i>tö ök/cekendos</i>	<i>cekendos/cekendaz</i> “dö ek, yatak”
<i>comok</i>	<i>comok</i>	<i>mesel</i> “masal”
<i>ire ke</i>	<i>kükürt</i>	<i>kügürt</i> “kibrit”
<i>bal</i>	<i>pal/asel</i>	<i>s l</i> “bal”
<i>temene</i>	<i>cuvaldız</i>	<i>cuvaldız</i> “çuvaldız”
<i>kösöö</i>	<i>ata kürök</i>	<i>ete -kürök</i> “ma a”
<i>cumurta</i>	<i>tukum</i>	<i>tukum</i> “yumurta”
<i>çını</i>	<i>piala</i>	<i>piyele</i> “fincan”
<i>süzgüç</i>	<i>çevli</i>	<i>süzgüç</i> “süzgeç”
<i>celdik</i>	<i>caaz</i>	<i>caaz</i> “eyer yastı ı”
<i>o oy</i>	<i>o oy/asant</i>	<i>asant</i> “kolay”
<i>söykö</i>	<i>söykö</i>	<i>güdok</i> “küpe”

c) Arapçadan Alınan Kelimeler

Tarih boyunca Kırgız boylarının Arapça konu an halklarla do rudan ili kisi olmamı tur. Fakat Kırgız boyları Orta Asya'ya geldikten sonra Uygurlar, Özbekler, Tacikler, Kazaklar, Türkmenler, So dlar vb. vasıtasıyla Arap kültürü ve slâm dininin etkisi altıda kalmı lardır. Arapça sözlerin Orta Asya halklarının dillerinde çok görülmesinin temel nedeni slâm dinidir. Araplar 8. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da slâm dinini yaymaya ba lamı lardır. Dinî kitaplar Arapça yazılmı , ibadetler Arap diliyle yapılmı , hukuk kuralları, gelenek görenekler slâmî usullere göre düzenlenmi , günlük ya amda Arapça kelimeler kullanılır olmu tur. Dolayısıyla bu konularla ilgili sözler de dile girmi tir: *adal/alal* “helal, temiz”, *aram* “haram”, *beyi /cannat* “cennet”, *capaa* “cefa”, *daraca* “derece”, *esep* “hesap”, *kaar* “kahır, gazap”, *mildet* “vazife, ödev”, *ookat* “erzak, rızık”, *sacda* “secde”, *taat* “itaat”, *din* “din”, *sada a* “sadaka”, *bata* “Fatıha, dua”, *aytan* “eytan”, *acı* “hacı”, *azan* “ezan”, *akıret* “ahiret”, *kıbıla* “kible” vb.

Arapçadan alınan kelimeler bakımından diyalektler arasında farklılıklar vardır. Bunlardan biri ses sistemiyle ilgilidir. Buradaki farklılıklar daha çok Güney diyalektlerine has olan kısa / / ve uzun / / ile /h/, / /, söz ba ında /g/, / / gibi ünsüzlerle ilgilidir. Bu özelliklerde Özbek, Uygur ve Tacik dillerinin etkisi görülmektedir:

Gün. diy.

d t

d lil

m rt b

n sip

t m

m ni

k s l

nik

hava

hazır

hak

ayrat

animet

ill t

Alla

mollo

Kuz. diy.

adat “âdet”

dalil “delil”

martaba “mertebe”

nasip “nasip”

daam “taam, yiyecek”

mania “anlam”

kesel “hastalık”

nike “nikah”

ava “hava”

azır “hazır, imdi”

ak “hak”

kayrat “gayret”

kanimet “ganimet”

ildet “illet, hastalık”

Alda “Allah”

moldo “molla, imam”

d) Rusçadan Alınan Kelimeler

Kırgızların 19. yüzyıl ortasına kadar Slav halklarıyla yakın ili kileri olmamı tur. Onun için bu döneme kadar dile *samoor* “semaver”, *çaynek* “çaydanlık”, *çirköö* “kilise” gibi çok az sayıda birkaç Rusça kelime girmi tir. Bu alıntılar da ba ka diller vasıtasıyla olmu tur. 19. yüzyılın ikinci yarısından ba layarak Ekim devrimine kadar Rus ve di er Slav halklarının Kırgızistan'a gelmeleri

neticesinde diller arasında etkileşim ve kelime alışverişi başlamıştır. Bu dönemde Rusça kelimeleri öncelikle Kuzey Kırgızları almıştır; Güney Kırgızları ise bu kelimeleri epey bir zaman geçtikten sonra almışlardır, bazı kelimeleri ise hiç almamışlardır. Bu dönemde *zakın/zakon* “kural”, *kaamıt* “hamut”, *nomur* “numara”, *sot* “mahkeme”, *beçet* “mühür, damga” gibi kelimeler alınmıştır.

Ekim devriminden sonra artık Rusça kelimeler ve Rus dili vasıtasıyla uluslar arası kelimeler Kırgız diyalektlerine yolumuz olarak girmeye başlamıştır. Bu dönemde gazete, dergi, kitap, radyo, televizyon, sinema, tiyatro vb. yollarla hayatın her alanıyla ilgili Rusça kelimeler bütün Kırgız diyalektlerinde hem sözlü hem yazılı olarak yayılmıştır.

e) Alıntı Ek ve Edatlar

Bunlar çoğunlukla Farsçadan geçmiştir:

-hana: Farsçada “yer, mekân” anlamında tek başına bir söz olarak kullanılan *-hana* eki “temel sözün bildirdiği anlamın bulunduğu yer” anlamında son ek olarak Kuzey diyalektlerine göre Güney diyalektlerinde aktif şekilde kullanılır: *atkana* “at ahır”, *a kana* “mutfak”, *catakana* “yatakhane”, *çaykana* “çayhane”, *darıkana* “eczane”, *elçikana* “elçilik” vb.

puru (satıcı, ticaret): Tacik dilinden alınan ve Kuzey diyalektlerinde kullanılmayan kelime Güney diyalektlerinde birleşik kelime yapısında kullanılır ve ilk kelimenin anlamına “satıcı” anlamını katar: *k rti k puru* “patates satıcısı”, *koon puru* “kavun satıcısı”.

k m/kem: “Eksik, az, yetersiz” anlamındaki Farsçadan alınan kelime Güney diyalektlerinde hem kendi başına bir söz, hem de ön ek olarak kullanılır. Kuzey diyalektlerinde ise görülmez: *Bul söz bizde kem uçurayt*. “Bu söze bizde az rastlanır.”, *k mkuvat* “kuvveti az, eksik”, *k mkaymak* “kayma az”, *k msüt* “sütü az, yetersiz”.

na-: Farsçadan geçen bu ek edebî dilde de görülmekle birlikte i lek de ildir. Fakat Güney diyalekti a ızlarında, özellikle de çkilik a ızlarında oldukça ildir: *namart* “mert olmayan, namert”, *n m lim* “maalum olmayan, namalum”, *neümüt* “ümitsiz, ümidi kalmamı”.

be-/bey-: Farsçadan alınan, eklendiği nesnenin veya kavramın yokluğunu gösteren ön ektir. Bu ek Kuzey diyalektinde pek görülmez, fakat Güney diyalektinde aktif olarak kullanılır: *beykam/be am* “gamsız”, *beycerlik* “yersiz, yurtsuz”, *beyınsap* “insafsız” *beytaanı* “tanıdık olmayan”, *beyüde* “beyhude, bo una”.

4) -bı Soru Edatı

Bütün Kırgız diyalektlerinde isim ve fiillere ahiş ekleri eklendiğinde *-bı* soru edatı 1. ve 3. ahiş ekinden sonra gelir:⁵⁷ *Barambı?* “Gidiyor muyum?”, *Barabızbı?* “Gidiyor muyuz?”, *Kelebi?* “Geliyor mu?”, *Keli ebi?* “Geliyorlar mı?”, *Keli etterbi?* “Geliyorlar mı?”. Fakat 2. ahişta Kuzey ve Güneydoğu diyalektlerinde *-bı* eki kelimenin sonuna gelirken Güneybatı diyalektinde kökle ahiş ekinin arasına gelir:

Kuz. diy.// Günd. diy.

Barası vı? “Gidiyor musun?”

Barası arvı? “Gidiyor musunuz?”

Günb. diy.

Baravısı ? “Gidiyor musun?”

Baravısı ar? “Gidiyor musunuz?”

⁵⁷ A. Baytok, *Kırgız Türkçesinde Soru*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 94; Yunusaliev, *age.*, s. 204-205.

5) Yardımcı Fiiller

Yardımcı fiiller açısından Kırgız dialektleri arasında genel olarak fark yoktur. Fakat *ele//ede//edi* ve *ciber//cügör* yardımcı fiillerinin ses yapılarında farklılık görülür.

Ele yardımcı fiili Kuzey dialekti ile Güneydo u dialektinde *ele* ekinde, Güneybatı (çkilik) dialektinde ise *ede* ekinde görülür: *Sen almak bede* (<bi ede-)? “Sen alacak mıydın?” Cerge-Tal, Pamir bölgelerindeki çkilik Kırgızları içindeki Kıpçak boyları ise yardımcı fiilin *edi* eklini kullanır: *Alçu edi*. “Alırdı.”⁵⁸

Edebi dildeki *ciber* yardımcı fiili çkilik dialektinde *cügör*, di erlerinde *ciber* ekinde kullanılır.⁵⁹ Bunlar arasında anlam (izin vermek, bir yerden ba ka bir yere göndermek) bakımından bir fark yoktur: ED. *Koondorunun birin suu a tü ürüp cibergen*. “Kavunlarının birini suya dü ürmü .” çk. *Koondorunun birini suw a tü ürüp cügörgön*. “Kavunlarının birini suya dü ürmü .”

Bunların dı ında *caz-*, *cat-*, *tur-*, *otur-*, *cür-* yardımcı fiillerinde de küçük farklar görülür.

Caz- (yaz-) yardımcı fiili bazı a ızlarda *cazda-* ekinde görülür.⁶⁰ *Külö cazdadım*. “Güleyazdım.” Bazı Güney a ızlarında ise birle ik fiilin ikinci bölümü ile birle tirilerek söylenir: *Çay tögülüp keteyazdı*. “Çay döküleyazdı-neredeysede dökülecekti.” Burada /c/ sesi de /y/ sesine dönü mü , daha do rusu /y/ sesi eski eklini korumu tur.

Cat-, *otur-*, *tur-*, *cür-* yardımcı fiilleri bütün Kırgız a ızlarında aynı ekil ve anlamda kullanılır. Fakat Talas, A a ı Çüy a ızları, Güneydo u dialektinin Kuzeybatı a ızlarında bunların yanı sıra, bu yardımcı fiillerin uzamı ekileri de kullanılır:⁶¹ *cat/catur/caturı*, *otur/oturu*, *tur/turu*, *cür/cürü*.

r//iy: zarf-fiil eki *-ip* ile biten fiillere gelen ve *ciber* gibi ana fiile tezlilik, çabukluk anlamı katan bu yardımcı fiilin *-ir* ekli bütün Kırgız a ızlarında görülür. *y* ekli ise Güney ve Kuzey a ızlarının pek çok yerinde *ir* ile birlikte kullanılır: *Tez-tez ele aytıviy*. “Çabuk çabuk söyleyiver.” *Kolunu suwga saltıviret*. “Elini suya sokuveriyor.” *Çaap iydi*//*Çaav erdi*. “Vuruverdi.”, *Tastav iydim*//*Tastav erdim*. “Bırakıverdim.”

6) Ba laçlar

Da, *cana*, *menen*, *ce*, *so* , *kiyin*, *egerde*, *o onduktan* gibi ba laçlar bütün Kırgız a ızlarında kullanılır. Bununla birlikte yüzyıllardır Özbek, Uygur, Tacik halklarıyla yakın temasta bulunma neticesinde Güney Kırgız a ızları, özellikle de Güneybatı a ızları bu halkların dilinden bazı ba laçlar almı lardır. Bunların ço unlu u di er ba laçlarla e anlamlıdır. Kırgız dialektleri içinde sadece Güney a ızlarında görülen ba laçlar unlardır:

h m/y m/ m: Güney a ızlarında üç ekilde de görülen ve Farsçadan alınan ba laç, *da* ba lacıyla aynı anlamı verir. Hem peki tirici hem de ba laç olarak kullanılır: *Men özügö y m yt m*. “Ben sana söylüyorum.” (peki tirici anlamında); *Yah unın g pi y m, özü y m yah ı*. “yinin hem sözü hem kendisi iyi.” (ba laç anlamında).

ha/ka/hay/kay: Güney a ızlarında, özellikle de çkilik a ızlarında görülür. Ba laç iki i leve sahiptir. İlk olarak ba laç i levindeyken edebi dildeki *ce* (ya da, veya) ba lacının anlamını verir: *Ka Mırza, ka Gülay kelet ede*. “Ya Mırza ya da Gülay gelecekti.” kinci olarak da birle ik

⁵⁸ Yunusaliyev, *age.*, s. 175.

⁵⁹ Yunusaliyev, *age.*, s. 175.

⁶⁰ Yunusaliyev, *age.*, s. 175.

⁶¹ Yunusaliyev, *age.*, s. 177.

cümlelerdeki yan cümleleri birle tirir: *Ha kelsin, ha kevesin, öz erki.* “ster gelsin ister gelmesin, kendisi bilir.”

süy: Tyan- an’ın güney sınırındaki rayonlarda *ha* ba lacı ile birlikte ve aynı anlamda kullanılır: *Süy kelsin, süy kelbesin, ösü vilsin.* “ster gelsin, ister gelmesin, kendisi bilir.”

apti: Talas vadisinde kullanılır. Temel cümleye sebep bildiren yan cümleyi ba lar: *Kant albadım, apti tükönçü ketip kalıptır.* “eker almadım, çünkü bakkal gitmi .”

lekin/l kin/nekin: Güney a ızlarında edebî dildeki *birok* “fakat” anlamında kullanılıp birbirine zıt olan cümleleri ba lar: *Ol ketiptir, lekin men körgönüm çok.* “O gitmi , lâkin/ama/fakat ben görmedim.”

amma/ mm : Güney a ızlarında Özbek ve Taciklerin ya adı ı ehirlerde çok az olarak kullanılır. Anlam olarak *lekin* ba lacına yakındır: *ol adam aytkan bolso tuura, mm ben bilveym.* “O adam söylediye do rudur, ama ben bilmiyorum.”

ki: Güney a ızlarında oldukça aktif kullanılır ve birle ik cümleleri ba lar: *Men barsam bolot ki, l kin ertege i im bar ede.* “Ben gelsem olurdu, lâkin yarın sabah i im var.”, *Men uktum ki, ol ertege cönöyt dep.* “Ben duydum ki, o yarın sabah gidiyor.”

çunki: Sadece Özbekistan Kırgızlarının a ızlarında görülür. Ba laç sebep bildiren cümleyi ba lar: *Men üygö keti im kerek, çunki i bar ede.* “Benim eve gitmem gerek, çünkü i vardı.”

c ki/y ki: Bu ba laç da sadece Özbekistan Kırgızlarının a ızlarında görülür. Fonksiyonu açısından edebî dildeki *ce* (veya) ba lacı gibidir: *C ki korkkon, c ki tü ünbögön.* “Ya korkmu ya da anlamamı .”

na/n : Özbekistan Kırgızlarının dilinde görülür. Cümlelerin aynı türden ö elerini ba lar: *N üydö, n tı ta a degen adam çok.* “Ne evde ne dı arıda hiç kimse yok.”

va: Tacikistan Kırgız a ızlarında görülür. Cümlelerin aynı türden ö elerini ba lar: *Sak va salamat catat ekender.* “Sa (ve) salim duruyorlarmı .”

6. Sonuç

Kırgız diyalektleri konusu bugüne kadar farklı ara tırmacılar tarafından ara tırılmı ve ara tırılmaya devam etmektedir. Kırgız diyalektlerini bazı ara tırmacılar Kuzey ve Güney olarak iki gruba ayırırken, bazıları da Kuzey, Güneydo u ve Güneybatı olarak üç gruba ayırmaktadır. Kuzey ve Güney diyalektleri arasındaki farklılık herkes tarafından kabul edilirken, Güney a ızları konusunda ihtilaf vardır. Ancak Uygur ve Özbek Türkçelerine olan benzerlikleriyle çkilik diyalekti Güneyin di er a ızlarından kolayca ayırt edilmektedir. çkilik diyalekti hem ses hem ekil hem de söz varlı ı bakımlarından di er tüm a ızlardan farklıdır. Bu nedenle Kırgız Türkçesinin Kuzey, Güneydo u ve Güneybatı (çkilik) olmak üzere üç diyalekte ayrılması daha do ru görünmektedir.

Kırgız diyalektlerinin olu umunda öncelikle co raffi özellikler etkili olmu tur. Örne in Kuzey Kırgızları ile Güney Kırgızları arasındaki ileti imin uzun yıllar kopması Kuzey ve Güney Kırgız a ızlarının olu masına neden olmu tur. Bunun yanında boy özellikleri de farklılıkların olu masında ikinci derecede belirleyici olmu tur. çkilik a ızlarında görülen farklılıklar bir taraftan di er dil ve lehçelerin etkisinden kaynaklanırken, di er taraftan boylarına has özelliklerden kaynaklanmaktadır.

Kısaltmalar

- diy.** : Diyalekt
ED. : Edebî Dil
Gün. : Güney
Günb. : Güneybatı
Günd. : Güneydoğu
çk. : çkilik
Krg. : Kırgız Türkçesi
Kuz. : Kuzey
mes. : Meselâ
Mo . : Mo olca
ör. : Örne in
Tls. : Talas
vb. : Ve benzeri

KAYNAKLAR

- ABDULDAEV E., **Kırgız Govorloru**, Frunze 1966.
- _____, **Azırkı Kırgız Tili**, Bi kek 1998.
- AKNER Shirin, **Sovyet Müslümanları**, (Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İstanbul 1995.
- AKMATOVA Aygöl, “Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Co rafyası”, **Turkish Studies**, Volume 3/3, 2008, p. 8-36.
- AKSAN Do an, **Her Yönüyle Dil**, C. I, II, III, Ankara 2000.
- ALMOV Rısbek, “Kırgızcanın çkilik A ızlar Grubu Üzerine”, **TÜBAR**, C. XXX, 2011, s. 23-40.
- ALMOV Ulanbek, “Kırgız Sözlü Kültür Gelene i”, **Eski Yeni, TC. Eski ehir Valili i Aylık ehir Kültürü Dergisi**, Yıl. 5, S. 49, Eski ehir 2013, s. 2-15.
- ALYEV Kulmatov, **Manaşılar Cana zildöçülör**, Bi kek 1995.
- BANGUO LU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- BARTHOLD V.V., **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Haz. Kazım Ya ar Koprıman, smail Aka), TTK Yayınları, Ankara 2006.
- BAYTOK Aysel, **Kırgız Türkçesinde Soru**, (Yayımlanmamı Doktora Tezi), Ankara 2013.
- CAFEROLU Ahmet, **Türk Kavimleri**, İstanbul 1988.
- CIRTAUTAS Ilse D., **Kirghiz**, Washington 1993.
- CUMAKUNOVA Güلزura, “Kırgız Türkçesinin Tarihî A amaları Üzerine Bazı Dü ünceler”, **Ça da Türklük Ara tırmaları Sempozyumu 2002**, Ankara 2002, s. 74-93.

- _____ , **Manas Destanı, Kırgız Edebi Dilinin Tarihi Kayna ı**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- EREN Hasan vd., **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- ERG N Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, stanbul 2000.
- ER AH N Seyfettin, “Kırgızların slâmla ması Üzerine Bazı Mülâhazalar”, **Ankara Üniversitesi lâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. 39, S. 1, Ankara 1999, s. 393-438.
- GÖMEÇ Saadettin, **Kırgız Türkleri**, Ankara 2002.
- KAFESO LU brahim, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1997.
- KALKAN Mustafa, **Kırgızlar ve Kazaklar**, stanbul 2006.
- KARA Füsun, “Kırgız Sovyet Devletinin Olu ması”, **The Journal of Academic Social Science Studies, TASSS**, Volume 6, Issue 2, 2013, p. 1749-1767.
- KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlü ü**, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- MUKAMBAYEV C., **Kırgız Diyalektologiyası cana Frazеologiya**, Bi kek 1998.
- OSMONOV O. C., “Eski Kırgızlar”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, (Çev. Vefa Kurban), zmir 2013, s. 147-166.
- ÖZEY Ramazan, “Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları”, **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 349-367.
- ÖZKAN Nevzat, **Türk Dilinin Yurtları**, Ankara 2007.
- RASONYI Lazslo, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara 1996.
- SARAY Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, stanbul 1993.
- TÜRKMEN Fikret, **Manas Destanı Üzerinde ncelemeler**, Ankara 1995.
- VARDAR Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlü ü**, Multilingual Yayınları, stanbul 2002.
- YUNUSAL YEV Bolot M., **Kırgız Diyalektologiyası**, Frunze 1971.